

ЇЇ СТЕЖИНА У ЦАРИНІ ФЛОРИ

До 100-річчя від дня народження М.Ф. Макаревич (1906—1989)

Чим далі у часі, тим виразнішим і зрозумілішим постає минуле. Бо історична правда бачиться на відстані. Історія ж науки втілюється у діяннях учених — виразників думок, ідей і настроїв саме тієї частини людства, без якої неможливо уявити плин всесвітньої Історії. Біографія вченого буває короткою і яскравою, наче схід Сонця, або тривалою, як суворий похід. Але завжди його шлях сповнений труднощів, устелений терням. І якщо це життєпис подвижника науки, він має незмінну здатність наснажувати на дослідницьку працю, допомагає нащадкам спинити свій життєвий вибір на головному.

Марія Макаревич народилася 4 грудня 1906 року в сім'ї земського лікаря. Флоріан Феліксович був онуком учасника одного з Польських визвольних повстань, родина якого після сибірського заслання дістала дозвіл оселитися в Городищі на Черкащині. З відзнакою він закінчив медичний факультет Київського університету Святого Володимира. Мобілізований до армії на початку Російсько-японської війни, став у Маньчжурії військовим лікарем. Уже тоді майбутній батько Марії Флоріанівни у

М.Ф. Макаревич (50-ті роки)

польових умовах виявив дивовижну вправність хірурга: одного разу він витяг японську кулю з пораненого серця, і солдат видужав, навіть потім відвідував свого рятівника (колись в Україні був такий старосвітський звичай — не забувати добро). А ту кулю лікар потім носив на ланцюжку, на згадку, як оберіг... Там, у Маньчжурії, Флоріан Макаревич і одружився з Марією Тичиною (Тичиніною), донькою збіднілого купця з Берислава, що на Дніпрі. Вона приїхала на фронт з ешелонам санкт-петербурзьких «сестер милосердя», після відповідних столичних курсів.

По війні молоді оселилися у Мошнах на Черкащині, де згодом Флоріан заснував і збудував лікарню. Там і народилася у них первістка, названа Марією, — на честь матері. У 1912 році подружжя перебралося до Черкас, де було більше можливостей для утримання сім'ї. А вона була чималою навіть на ті часи: що два роки у маленької Марії з'являлися брати і сестри: Валентин, двійнята Анна і Леонід, Ніна і в 1914 році, перед самою війною, — Ірина.

Ще й досі добрими словами згадують старі черкащани цю сім'ю. А з молодших — письменник Марк Вейцман: «Скільком людям Флоріан Феліксович повернув здоров'я! Скільком урятував життя! І не тільки як лікар». Автор наводить спогад Марії Флоріанівни, як під час громадянської війни вона, дванадцятирічна дівчинка, дізнавалася про зміну влади в Черкасах. Просто виходила на ганок, де юрмилилися більшовики, монархісти, націоналісти чи євреї, — залежно від того, яке військо брало гору. Вони знали, що у лікаря не буде обшуків, і всім їм нададуть надійний притулок... Розповідаючи про родину Макаревичів, особ-

ливо про черкаський період її життя, письменник з особливим почуттям наголошує на інтелегентній безкорисливості: «Пацієнтами Макаревича були не тільки черкасці, але й мешканці приміських та й досить віддалених сіл. Зрозуміло, що грошей з бідних людей за візити та ліки Флоріан Феліксович не брав — не тільки тому, що таким був статут тодішнього лікаря, а й за особистим переконанням. А часи були непрості: бушували епідемії, лікарі часто наражалися на смертельну небезпеку...». Справді, Макаревич працював тоді, коли ще не існувало щеплень і сироваток, а оперувати доводилося родичів, знайомих і навіть власних дітей. Коли маленька Марія захворіла на круп (дифтерію), він сам зробив їй трахеотомію (розтин горла); задуха, на щастя, минулася, і донька одужала.

Те віруюче в Бога покоління вище професійного обов'язку вважало тільки поняття честі. У 30-х роках помирала від пологів його молодша донька, Ірина. Флоріана Феліксовича кликали до неї. Але він, увіп'явшись руками в письмовий стіл, сам себе тримав у кабінеті. «Негоже, — повторював, — батькові бути при цьому». Донька загинула через лікарську помилку. Та батько сказав: «Кожен лікар може помилитися. Я вірю у його чесність, він приймав присягу Гіппократа». Про цей випадок М. Вейцману розповів його батько, корінний черкащанин. А завершив свою оповідь письменник так: «Із здивуванням гортав я сторінки брошури «Охорона здоров'я в Черкасах за роки Радянської влади». Не знайшов я там навіть прізвища справді народного лікаря. Багатьох людей врятував Макаревич, його врятувати не зміг ніхто. Смерть була раптовою — серцевий приступ. Ховало лікаря усе місто...» (*Марк Вейцман. У просторі і часі // Черкаська правда. — 1990. — 25 вересня*).

Доли братів і сестер Марії Макаревич були також вельми типовими для нащадків «старої» інтелігенції. Талановитий філософ Валентин загинув під час німецької окупації; артистична красуня Анна була репресована

«за політику» в Москві, після таборів недовго прожила, працюючи консультантом на «Мосфільмі»; Ніна, рано ставши вдовою, все життя опікувалася єдиним сином, Флоріаном, зовні дуже схожим на діда, але — професійним спортсменом, веслувальником, чемпіоном СРСР 1961 року. А Леонід, пройшовши всю війну командиром саперного підрозділу, згодом став директором цукрового заводу, управляючим цукротрестом на Буковині, виховав синів Ігоря і Володимира, доньку Інну. Примітно, що за «щасливої» соціалістичної доби з усієї сім'ї тільки він один спромігся виростити трьох дітей.

Мабуть, найбільше кращих батькових рис, насамперед — працелюбність, прагнення знань, успадкувала старша сестра. Гімназія, агрошкола у Черкасах, потім — Інститут народної освіти (так «обізвали» Університет Св. Володимира), де їй пощастило слухати лекції професорів класичних наукових напрямів і стилів, допомогли Марії визначитися з вибором власного шляху. Є унікальне фотосвідчення: видатний еволюційний морфолог І.І. Шмальгаузен в інститутській лабораторії в оточенні студентів, серед яких — Марія Макаревич і Олександр Топачевський, її майбутній чоловік.

Тоді ще гурт науковців не був таким герметичним, як у повоєнні роки, а тим більше — нині. У 20-х та на початку 30-х років ХХ ст. молоді, ще зовсім невідомі вчені жваво спілкувалися з діячами культури і мистецтва, особливо захоплювалися кінематографією. Марія навіть допомагала створювати перший український науково-пізнавальний фільм «Клітина», готуючи для зйомок рослини і тварин. Згадувала, як до знімальної групи заходив Олександр Довженко; особливо він цікавився мікрозйомками, які на той час були ще новацією. На екрані рухалася, ворущачи своїми війками, у тисячу разів збільшена інфузорія. Довженко пожартував: мовляв, у цієї істоти вії — як у кінозірки, «до четвертого ряду партера». У тій кіногрупі працював оригінальний майстер, блискучий фото- і кінооператор Ігор

Фотопортрет роботи
І. Єзерського

Єзерський. Невдовзі каральні органи загнали його подалі від кіностудії і театрів, аж у бухту Тіксі, до білих ведмедів і полярних лисиць. Звідти він уже не повернувся, як майже всі, на кого лягла зловісна тінь НКВС. Але образ молоді Марії Макаревич устиг зафіксувати, коли готував у 1928 році свою персональну виставку жіночих портретів.

Покликання до науки з'явилося у неї, як тільки почала самостійно працювати. Чим далі заглиблювалася у вивчення рослинного світу, тим більше переконувалася, що обрала саме ту, єдину, власну стежину. Завдяки роботі у геоботанічному кабінеті Українського науково-дослідного Інституту торфової промисловості, згодом — в УНДІ агрогрунтознавства, вона побувала у своїх перших експедиціях на річках і озерах Лісостепу й Полісся, зацікавилася вищими водними рослинами. Їхні назви латиною звучали загадково і поетично: «німфея», «сагіттарія». Це емоційне захоплення рідною природою, романтичне ставлення до неї лишилося назавжди. Перша наукова стаття М.Ф. Макаревич вийшла 1937 р. у «Працях Інституту водного господарства» — «Про водяну рослинність деяких річок України».

Наступного року аспірантка М. Макаревич під керівництвом видатного вченого, вимогливого і принципового Альфреда Миколайовича Окснера знайомиться з лишайниками України. Ці скромні на вигляд, але надзвичайно цікаві організми стають об'єктом її досліджень і справою усього життя. Не можна не відзначити тут величезну роль Альфреда Миколайовича: він відкрив своїй уче-

ниці неповторний світ «рослин-сфінксів», про походження яких і досі точаться запеклі суперечки поміж ученими.

Від 1940 року в житті М.Ф. Макаревич починається новий, вирішальний період. Вона здійснює численні експедиції до Українських Карпат, де збирає гербарні матеріали з метою вивчення особливостей поширення лишайників, або, як їх називають у народі, «поростів». Та працю молоді дослідниці перериває війна, яка її застала у Києві, що невдовзі був оточений. Багато діячів науки і культури не встигли евакуюватися на Схід. В окупованому Києві залишилося і чимало працівників Інституту ботаніки. Відмовившись співробітничати з окупаційною владою, Марія Флоріанівна деякий час працювала у міжнародній місії Червоного Хреста, допомагала полоненим. Потім перебралася з трирічним сином Андрієм у Черкаси, до матері (старший, Вадим, був з батьком у Казахстані). Повернувшись до Києва навесні 1944 року, вже у жовтні вона продовжила опрацювання ліхенологічних матеріалів. А 1946 року захистила кандидатську дисертацію на тему «Лишайники Східних Карпат».

Під час карпатських експедицій з нею траплялося чимало незвичайних пригод, про які не завжди і не кожному можна було розповісти. Молоду жінку у штанях і з наплічником затримували пильні місцеві «яструбки» або міліціонери як «американську шпигунку»; якимось побачивши в неї іноземну (угорську) військову карту часів Першої світової, навіть доправили до районної комендатури. Та всі підозри і проблеми танули перед такими паролями, як «інститут», «Академія», «Київ». Учених не раз перестривали на крутих гірських стежках і «лісові хлопці», та перевірили за документами, хто це і звідки, вибачалися, ще й дорогу показували. Глибока шана до науки, скрізь і на всіх рівнях, була відмітною рисою повоєнних часів!

У доробку М.Ф. Макаревич є також розвідки, присвячені флорі лишайників інших

країв — скажімо, Далекого Сходу, Біловезької Пущі, та головну увагу в своїй науковій діяльності вона приділяла вивченню ліхенофлори України, переважно Карпат. Саме завдяки її дослідженням розпочалося систематичне вивчення флори лишайників цього гірського масиву, одного з найцікавіших у Європі.

Зібрані Марією Макаревич цінні матеріали збагатили гербарій Інституту ботаніки НАН України, стали основою численних дослідницьких праць. Вже у 40–50-х роках з'являється низка наукових статей, у яких Марія Флоріанівна описує багато цікавих і нових для України видів. Слід зауважити, що таких видів їй пощастило виявити не один десяток, а також відкрити кілька доти невідомих ботанікам видів. Один з них названий на честь місця свого знаходження *Акрокордія буковинська*, інший — *Леканора широколистянолісова*, бо росте у букових і грабових лісах.

Карпати досліджували такі відомі ліхенологи, як Ф. Гажлінський, І. Суза, О. Сатала, М. Сервіт, Й. Надворнік, але, попри це, Марія Флоріанівна внесла важливі доповнення у відомості про флору нижчих рослин найбільшого гірського масиву України, ввела до наукового обігу 138 нових для нього видів! Крім флористичного та систематичного складу ліхенофлори, вона вивчила закономірності розміщення лишайників в екосистемах (рослинних угрупованнях), особливості певних еколого-географічних груп у різних висотних поясах. Велику увагу приділяла також недостатньо розробленим питанням географії лишайників, особливо — класифікації ареалів гірських видів, пов'язаних з нижнім та верхнім (наприклад, буковим і смерековим) лісовими поясами. Свої погляди на ареали і характер розповсюдження монтанних лишайників, їх поділ на екологічні групи залежно від зонального поширення рослин у гірських умовах вона виклала у статті на цю тему та широко відомій монографії «Аналіз ліхенофлори Українських Карпат», що вийшла друком у 1963 році.

З невісткою Л.Г. Бранцевич (Топачевською) та онуком Ігорем у Ботанічному саду ім. О.В. Фоміна.

Кожен, хто спілкувався з М.Ф. Макаревич, згадує її самобутній характер, інтерес до образотворчого мистецтва, театру, кіно, а насамперед — її любов до книг як джерела пізнання. У повоєнні десятиліття, як і раніше, її дружні стосунки не обмежувалися суто професійним середовищем біологів. Людина широких і незалежних поглядів, Марія Флоріанівна радо приймала у своєму домі художників, письменників, журналістів. При цьому перевага не надавалася ні «метрам», ані початківцям. Квартира Топачевських-Макаревичів на вулиці Прорізній була прикрашена як творами таких давно визнаних класиків українського живопису й графіки, як Микола Глущенко і Валентин Литвиненко, так і першими роботами Романа Петрука, Андрія Бокотєя, Олега Минька, Любомира Медведя (нині це професори, академіки і заслужені діячі мистецтв, тоді ж вони були ще скромними студентами). Та найбільш комфортно Марія Флоріанівна почувалася в рідному інститутському колективі. Збереглися аудіозаписи новорічних ботанічних «капусників», завзятим організатором яких вона була. Головну тему в ретельно змайстрованому сценарії добре поставленим, як у актора, голосом вів Альфред Миколайович Оксер; йому опонував хор альгологів, мікологів, систематиків та молодших представників інших ботанічних професій. Кожен легко пізнавав себе у дотепних епіграмах і па-

родіях, веселощі не вщухали до пізньої ночі. Ті самодіяльні вистави 60-х років дуже відрізнялися від нинішніх відомчих святкових імпрез тим, що в них не було й натяку на якесь посадове підлабузництво.

Природний гумор і здоровий скепсис Марії Флоріанівни не тільки допомагав їй долати життєві труднощі, а й сприяв у наукових пошуках. Критично розглянувши традиційний метод флористичного аналізу, вона відзначила істотні методичні та методологічні похибки деяких авторитетів. Дослідниця, беручи за основу думки про формування рослинно-кліматичних зон на земній кулі як вирішальний фактор розвитку та географічного розміщення організмів, обстоювала класифікаційну схему, розроблену на кліматично-зональних засадах. Її наукові пошуки довели важливість вивчення географії лишайників та їх флорогенезу для з'ясування загальної історії розвитку рослинності. Всі ці ідеї були узагальнені у докторській дисертації, яку вона блискуче захистила у 1964 р.

Як вдумливий дослідник карпатської ліхенофлори, М.Ф. Макаревич у 50–60-ті роки бере участь у підготованні капітальної праці А.М. Окснера «Флора лишайників України». Другий том (у кількох випусках) цього класичного видання побачив світ уже після того, як вона відійшла у Вічність... У ході цієї роботи Марія Флоріанівна відкрила для науки два досі невідомі види з роду *Леканора*, а також один вид з роду *Меласпілея*, який назвала на честь свого незабутнього вчителя — Меласпілея Окснера.

Водночас вона бере активну участь у підготовці та написанні академічних визначників лишайників Радянського Союзу. Як чудовий флорист і безпомилковий систематик вона виявила чимало видів, доти невідомих у флорі СРСР, а також описала нові для науки лишайники роду *Меласпілея*, один з яких назвала іменем славного вітчизняного ботаніка академіка Д.К. Зерова.

Окремо слід відзначити «Атлас географічного розповсюдження лишайників в Ук-

раїнських Карпатах» — останню велику працю, написану Марією Флоріанівною спільно з колегами (за обсягом і територіальним охопленням дослідженого матеріалу ця робота не має аналогів і донині). У ній вона підкреслювала, що сучасне поширення лишайників може бути ключем для з'ясування значно ширших, глобальних питань розповсюдження рослин та історії флор, від яких залежить розв'язання важливих теоретичних проблем географії рослин (флорогенезу, шляхів міграції та ін.).

Уявити сучасну ліхенологію без багаторічної праці Марії Флоріанівни Макаревич неможливо так само, як гідробіологічну науку — без діяльного внеску її чоловіка академіка Олександра Вікторовича Топачевського (1897–1975). Те, що поєднало їх наприкінці 20-х років, допомагало подружжю вчених протягом усього життя. Обоє походили з видатних історичних родин: вона — лікарської, він — священицької. Майже одночасно сіли вони за студентську лаву з неспинним бажанням оволодіти вершинами знань, сказати власне слово у Науці. Нарешті, обох цікавили рослини, ці невтомні зелені трударі, хранителі досі не розгаданої таємниці фотосинтезу, без яких на Землі не було б і самого життя... Згодом вони вражаюче доповнювали одне одного. Чоловік своєю розважливістю урівноважував емоційність і нестримність дружини; їй же таланило, завдяки широкій поінформованості, системному підходу та гострій інтуїції, знаходити відповідний ключ, щоб розвинути і впорядкувати його ідеї та задуми. До речі, за її редакцією побачила світ ґрунтова праця О.В. Топачевського і Н.П. Масюк «Пресноводные водоросли Украинской ССР» (1984 р.), а написаний разом з чоловіком ще у 50-х роках «Короткий визначник прісноводних водоростей» залишається настільною книгою для студентів, котрі спеціалізуються в галузі нижчих рослин.

Про щасливу спадкоємність у цій родині науковців свідчать творчі шляхи нащадків.

М.Ф. Макаревич (третя зліва) у Талліні на ботанічному форумі (60-ті роки)

Старший син Вадим обрав професію біолога і відомий у наукових колах як видатний палеонтолог. Наукова біографія професора, академіка НАН України Вадима Олександровича Топачевського (1930—2004) міцно пов'язана з Інститутом зоології ім. І.І. Шмальгаузена, де він піввіку працював і який очолював протягом 14 років. Його ім'я присвоєно Палеонтологічному музею Національного науково-природознавчого музею НАН України... Молодший, Андрій, письменник і кінодраматург, також береже заповіді батьків. У колі його зацікавлень — захист природного довкілля, етноботаніка, біблійна ботаніка і зоологія. Одну з перших своїх книжок у 1988 р. він назвав «Майстерня Флори» і присвятив матері. У співавторстві з її співробітником, професором Б.В. Заверухою, написав книгу про живу природу українських степів — «Барви землі» (1990).

...Людина широкої ерудиції, глибоких біологічних знань, тонкого літературного смаку, М.Ф. Макаревич завжди безкорисливо приходила на допомогу. Багато сил віддавала вона підготуванню до друку праць своїх колег-ботаніків, була відповідальним редактором численних наукових монографій та збірників,

обстоюючи чистоту української наукової мови, філігранність використання термінів у ботанічних публікаціях. Дбала і про виховання молодих учених, керувала роботами студентів і аспірантів. Багато часу присвячувала й організаційній діяльності. Марія Флоріанівна — одна з перших засновників Українського ботанічного товариства, входила до Наукових координаційних рад АН СРСР і АН УРСР з проблеми «Біологічні основи раціонального використання, перетворення та охорони рослинного світу», була членом Ученої ради Інституту ботаніки АН УРСР.

На завершення варто, мабуть, навести слова колег з нарису, присвяченого її пам'яті (Український ботанічний журнал. — 1990. — 47, №1): «Марія Флоріанівна була людиною скромною, чуйною і сумлінною, глибоко принциповою і об'єктивною. У пам'яті всіх тих, хто знав М.Ф. Макаревич і працював поруч з нею, Марія Флоріанівна назавжди залишиться людиною великої pracowитості і спостережливості, енциклопедичної ерудиції і високої культури».

**О. БЛЮМ, С. ВАССЕР, І. ДУДКА, С. КОНДРАТЮК,
Н. МАСЮК, І. НАВРОЦЬКА, В. ПРОТОПОПОВА,
О. РОМС, А. ТОПАЧЕВСЬКИЙ**